
La fortificació del litoral cadaquesenc al segle XVI

Per PABLO DE LA FUENTE

En aquest treball exposaré com les actuacions dutes a terme pels enginyers reials després de la important falconada corsària de 1543 per tal defensar la costa cadaquesenca, i que tindran com a única i destacable actuació la construcció de la torre del cap de Creus a partir del projecte de l'enginyer Jorge Setara, cal estudiar-les dins d'un enriquidor debat amb unes implicacions estratègiques més àmplies.

CADAQUÉS DINS LA DEFINICIÓ DE L'ESTRATÈGIA IMPERIAL: L'ACTUACIÓ DE PIZAÑO

L'enginyer castellà Luis Pizaño, a instàncies del príncep Doria, a principis de setembre de 1543 va reconèixer a més de la vila “dos puertos que están más allá de Cadaqués” que identifica amb “puerto Lligat y Guillola” dels quals opina que tenen “una gran comodidad de estar dentro naos y galeras”. La proposta de l'enginyer serà assegurar “los tres puertos con dos torres o fuerzas”: una primera fortificació “en medio de los dos a la banda de tierra”, que atesa la posició dominant sobre Portlligat i Guillola, sembla plausible ubicar al puig de s'Alqueria; la segona fortalesa es proposa a “la entrada del puerto de Cadaqués a la banda de poniente”. Un aspecte cabdal és el fet que Pizaño qualifiqui tan poc clarament ambdues obres –les anomena *torres o forces*–, una qüestió que, tot i això, es pot resoldre, ja que manifesta que es poden fer “a manera de baluarte”, la qual cosa ja introdueix un cert element de sofisticació que va més enllà d'una simple torre.⁽¹⁾ Juntament amb el fet que es pressupostin les dues fortificacions en 5.000 ducats, fa que ens apropem a una tipologia fortificatòria similar a l'emprada per Pizaño al castell de la Trinitat de Roses,⁽²⁾ una obra sobre la qual va fer una primera estimació pressupostària entorn als 3.000 ducats.

1. El citat document prové de l'Archivo General de Simancas, Estado, lligall 289, sense foliar i apareix transcrit al brillant treball de SOJO Y LOMBA, Fermín, *El capitán Luis Pizaño. Estudio histórico-militar referente a la primera mitad del siglo XVI*, Madrid, Imprenta del Memorial de Ingenieros, 1927, pàgina 367.

2. DE LA FUENTE, Pablo, *Les fortificacions reials del golf de Roses en l'època moderna*, Roses, Ajuntament, 1998, pàgina 286.

Les noves dades que s'aporten són bàsiques per a entendre dues concepcions diferents sobre l'aprofitament del litoral empordanès i la seva potencialitat portuària en la gran estratègia de la monarquia hispana. Fins i tot és demostrable l'existència d'un debat de fons relatiu a les mesures infraestructurals defensives. Les claus d'aquest debat rauen tant en una concepció de contraposició dels interessos terrestres enfront dels navals com en una visió quantitativa respecte a una altra qualitativa. Sembla ser que el duc d'Alba i el príncep Doria plantejaren una mateixa necessitat, però amb unes òptiques i interessos clarament enfrontats. És lògic arribar a la conclusió que Andrea Doria, capità general del Mar,⁽³⁾ tenia una conscient preocupació per assegurar les comunicacions entre Gènova i la península Ibèrica, en la qual la costa empordanesa juga un rol vital. La visió de Doria relativa al problema era defensar una gran quantitat de fondejadors, amb torres i petits forts o castells.⁽⁴⁾ Així es pot deduir que la voluntat de l'almirall genovès era proposar almenys la fortificació amb aquests elements de l'Escala, la Trinitat de Roses, així com els dos ports cadaquesencs. Fins i tot es possible que Doria, en virtut de la seva condició de comandant en cap de les forces navals al Mediterrani, hagués tingut raons més enllà de les condicions geoestratègiques de la badia cadaquesenca com a emplaçament d'una base de galeres. Aquest fet també documentaria l'especial insistència de l'almirall genovès que Pizaño projectés fortificacions en aquesta àrea. Un element que s'ha de tenir en compte dins aquesta qüestió és la important i quasi desconeguda aportació cadaquesenca durant aquest període a l'Armada Imperial. Tenim coneixement de l'existència de tres alts oficials originaris de Cadaqués que serviren a galeres: Rafel Aixada i els germans Miquel i Pere Boera.⁽⁵⁾ Especial renom mereix Rafel Aixada (1510-1562), un oficial amb un impressionant full de serveis. Enrolat a l'esquadra d'Espanya sota les ordres de Don Álvaro de Bazán, *El Vell*, el seu primer comandament sembla que fou la galera *La Francesa* i, posteriorment, la capitana de l'esquadra, galera insígnia d'aquesta unitat. Coronà la seva carrera amb el seu nomenament com a tinent general d'aquesta esquadra, un càrrec equivalent al de segon comandant. Respecte al seu historial de

3. Un aspecte accessori, però necessari a la vegada, és exposar la composició de les forces navals de la monarquia hispànica. Bàsicament estaven formades per dues flotes: *La Armada del Mar* que operava al Mediterrani i l'atlàntica o de la *Mar Océana*. Respecte a la primera, el seu òrgan suprem de comandament era una Capitanía General que disposava del control operacional sobre les quatre esquadres de galeres que guarnien aquest teatre estratègic: Espanya, Gènova, Nàpols i Sicília. Tot i la estreta relació política entre Gènova i Carles V, cal notar que tant el capità general del Mar, Andrea Doria, com la seva esquadra genovesa, component fonamental de la força, no eren súbdits sinó aliats de la monarquia hispànica. Respecte a aquest punt vegeu el brillant treball de OLESA MUÑOZO, Francisco Felipe, *La organización naval de los estados mediterráneos y en especial España durante los siglos XVI y XVII*, Madrid, Editorial Naval, 1968, *passim*.

4. Respecte al golf de Roses, el criteri de l'almirall genovès es pot documentar inductivament i contextualment gràcies a un dibuix d'aquest golf de l'any 1543, coetani a l'estada a Roses de l'Emperador, el qual viatjava embarcat a l'estol de Doria. Vegeu Archivo General de Simancas, Mapas, Planos y Dibujos, XIX-168.

5. RAHOLA I ESCOFET, Gaietà; & RAHOLA I SASTRE, Josep, *La marina mercant de Cadaqués*, Girona, Dalmau Carles Pla, 1976, pàgines 174-177.

combat, cal dir que participà a les campanyes Tunísia (1535) i Alger (1541), i l'any 1550, liderant una força de quinze galeres, derrotà a les aigües de l'illa d'Alborán un estol corsari. Morí en combat el 1562 a la costa algeriana durant una acció de socors a les places espanyoles d'Orà i Mers-El-Kebir. Estretament units a la carrera d'Aixada trobem els germans Miquel i Pere Boera, ambdós capitans de galeres.⁽⁶⁾ Cal valorar d'una manera significativa el protagonisme dels comandants cadaquesencs més enllà d'un brillant i anecdòtic *cursus honorum*. Si la gestió de les forces navals mediterrànies funcionava pel sistema d'*asiento*,⁽⁷⁾ on els capitans de galeres assumien el rol de consignataris, no és difícil concloure que aquest tracte empresarial devia derivar vers relacions clientelars, que en el context de la tradició marinera cadaquesenca significava l'enrolament de vilatans a l'Armada. Un contrast a aquest punt, el trobem a la citada relació entre Rafel Aixada i els Boera, els quals sembla que van créixer a l'ombra del primer, o en els fets d'altres cadaquesencs que serviren a l'Armada com Rafel Cebrià, el germans Bartomeu i Esteve Valentí o Bartomeu Marés. Un altre element indicatiu és el comerç d'esclaus captius en aquesta vila,⁽⁸⁾ la qual cosa evidencia un estret vincle entre el reclutament de xusma i les complexitats del sistema d'*asiento*. Per tant, s'ha d'assumir que l'aportació cadaquesenca a les forces navals sobresortia a bastament de les discretes possibilitats d'una vila marinera de menys de mig miler d'habitants.⁽⁹⁾ Una necessària conclusió analítica ha d'apropar les idees defensades per Doria a una certa influència dels seus subordinats cadaquesencs.

Les idees d'Alba, lluny d'aquest condicionant, eren substancialment diferents. Un primer indicatiu pel que fa a aquesta qüestió és el fet que dins la visió de Doria no entrava convertir la vila de Roses en una moderna plaça forta, sinó que la idea inicial era la potenciació de la Trinitat, on hi havia ja una torre. En un anterior treball he demostrat com Pizaño va influir Alba perquè es considerés necessari per a la defensa de la badia de Roses tot convertint la vila en una plaça forta.⁽¹⁰⁾ El posterior resultat dels esdeveniments sembla indicar que la fortificació de Roses suposà un llarg ajornament i secundarització de les mesures sobre altres punts: la construcció de la torre del port de l'Escala s'ajornà fins ben entrat el segle XVII, i sobretot, les idees de

6. Del capità de galeres Miquel Boera es conserva una interessant sèrie de cartes i relacions dels anys 1537 i 1538 a l'Archivo General de Simancas, Guerra Antigua, lligalls 11 i 13. Fins i tot hi ha autors que afirmen que Miquel Boera arribà a ser capità general de l'esquadra d'Espanya, tot i que la informació aporta problemes de contextualització dins la qüestió en matèria d'estudi. Vegeu GARCÍA SANZ, Arcadi, *Història de la marina catalana*, Barcelona, Aedos, 1977, pàgina 393.

7. Sobre l'*asiento* i la seva aplicació en la gestió de les esquadres de galeres, així com un interessantíssim estudi comparatiu amb l'administració directa, una anàlisi obligatòria i brillant és la de THOMPSON, Irving Anthony A., *Guerra y decadencia. Gobierno y administración en la España de los Austrias, 1560-1620*, Barcelona, Crítica, 1981, capítols 6 i 10.

8. En relació amb el comerç d'esclaus vegeu RAHOLA & RAHOLA, pàgines 522-524.

9. Aquest criteri demogràfic es basa en els 126 focs del fogatge de 1553 o en els 110 veïns d'una relació posterior. Vegeu detalls a RAHOLA I SASTRE, Josep, "Cadaqués en el siglo XVI", *Canigó*, 90 (1961), 7-9, pàgina 7.

10. DE LA FUENTE, *Les fortificacions...*, pàgina 69.

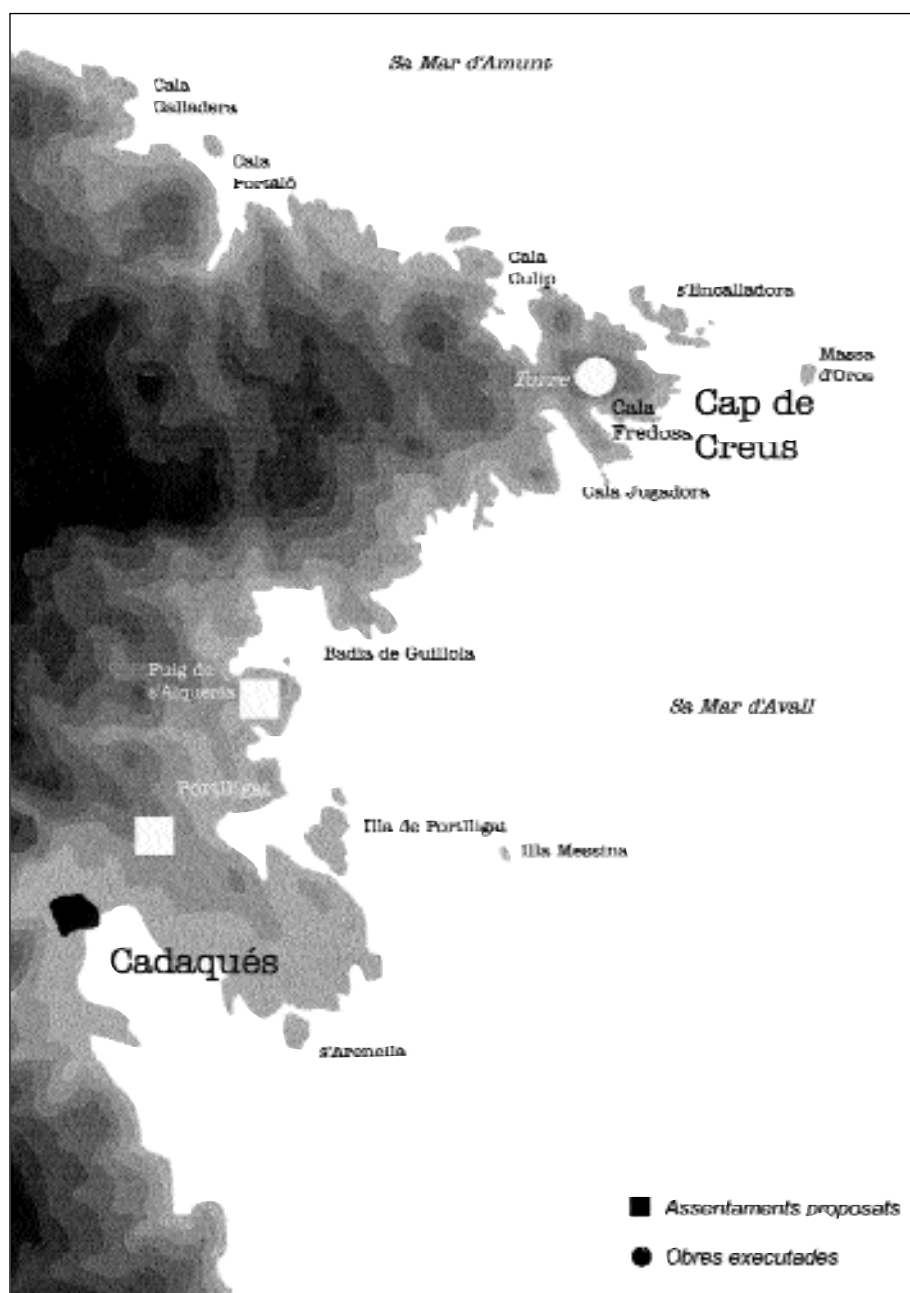
Pizaño sobre Cadaqués no passen d'un informe sense massa detalls concrets. No hi ha proves que demostrin un excessiu interès personal de l'enginyer en aquest afer, cosa que sí que es fa palesa en relació amb la conversió de Roses en una plaça forta, qüestió per la qual lluità aferrissadament i elaborà fins a dos projectes diferents. Precisament, és significatiu comprovar que durant l'estiu de 1543 Pizaño dóna cara i ulls al projecte de fortificació de Roses i la Trinitat; mentre que durant aquell mateix període, la seva actuació a Cadaqués no passa d'un simple reconeixement del terreny, fet a instàncies d'Andrea Doria, amb algunes idees que no poden quasi ni qualificar-se ni d'avantprojecte. Això té com a conseqüència una lectura relacionada amb la imposició dels criteris terrestres i qualitatius: el tàndem Alba-Pizaño se sortí amb la seva, i es concentraren els recursos en el millor del ports empordanesos, encara que Doria tornarà a la càrrega sobre la necessitat de fortificar Cadaqués el febrer de 1544, tot i la decisió de convertir Roses en una plaça forta, un assumpte que tenia Pizaño a peu d'obra durant aquell temps.⁽¹¹⁾

Una vegada exposada la divergència en les línies de pensament estratègic, cal forçosament dimensionar el paper d'Alba en aquesta qüestió, atès el seu paper cabdal dins del procés. Més enllà de la més que prudent anàlisi feta en anteriors treballs,⁽¹²⁾ la clau rau que, respecte al teatre estratègic afectat, el Gran Duc no solament està actuant com a assessor militar al més alt nivell, sinó com a comandant suprem d'un vast contingent terrestre i marítim. Efectivament, a les famoses *Instrucciones de Palamós* de 1543 l'emperador Carles ordenava al seu fill, quant a la conducció de la guerra amb França i els seus aliats otomans, "hacer entrar al duque de Alva por el Languedoc con los alemanes y españoles que hay en el (*sic*) Perpiñán... y con la mar las galeras trabajar la Provença", una operació que s'havia de coordinar amb l'activació d'un tercer front al Piamont. Aquesta circumstància coincideix amb el que vaig definir com a *pinça estratègica* sobre el litoral mediterrani francès.⁽¹³⁾ La decisió de fortificar amb total prioritat Roses respon a un discurs estratègic, paradoxalment, del tot ofensiu: assegurar amb plenes garanties el port de la Catalunya septentrional per tal que permeti l'aixopluc i la fàcil defensa d'una gran esquadra de galeres, veritable vector de llençament d'un assalt amfibi sobre Provença; i més important, si més no, el manteniment del trànsit logístic per tal de suportar l'esforç de guerra. Cal assumir que les complexitats de la guerra amfíbia no eren ni de bon tros un llibre tancat per a Don Fernando Álvarez de Toledo y Pimentel, tercer duc d'Alba. Arrogant, vanitós i amb una ambició quasi malaltissa, però no per això cal de

11. En relació amb la insistència de Doria vegeu CÁMARA, Alicia, *Fortificación y ciudad en los reinos de Felipe II*, Madrid, Nerea, 1998, pàgina 44. La complexitat de l'actuació de Pizaño a la vila de Roses està estudiada a DE LA FUENTE, *Les fortificaciones...*, capítol 5.

12. *Ibidem*, capítol 1.

13. Utilitzo com a base l'edició crítica d'aquest famós document feta per FERNÁNDEZ ÁLVAREZ, Manuel, *Corpus Documental de Carlos V*, Salamanca, Ediciones de la Universidad, 1973-81, volum II, document CCLII. Com a principal assessor i dissenyador de la *política italiana*, Alba va concloure que la sort del Milanesat, tap per l'expansionisme francès a la península itàlica depenia de la comunicació entre Espanya i Gènova, i en aquest punt les condicions de Roses jugaven un paper vital. Vegeu l'anàlisi feta per CHABOD, Federico, *Carlos V y su imperio*, México, Fondo de Cultura Económica, 1992, pàgina 227.

1. A més de la construcció de la torre de Creus, un denominador comú en l'actuació dels enginyers reials serà la proposta de fortificar el coll de Portilliga.

deixar de considerar-lo l'emblemàtic líder de l'Espanya guerrera cincentista. El seu coneixement respecte a aquests tipus d'operacions combinades estava basat en l'experiència del veterà que ultrapassa les especulacions de l'estratega de despatx: el 1535 va participar a la conquesta de Tunísia, mentre que l'any següent va aprendre de la decepció que suposà el desembarcament a Provença, la qual cosa significa un alt grau d'empirisme vers la qüestió concreta que s'estudia. A més a més, el posterior fracàs de la campanya d'Alger de 1541 el va acabar d'il·lustrar sobre la importància de la meteorologia més que en qualsevol altre tipus d'operació.⁽¹⁴⁾ Fins i tot, quan Felip II li ordenà, al final de la dècada dels seixanta la invasió d'Anglaterra, Alba, en contra de la visió arquetípica d'home agressiu en qüestions de política exterior i de seguretat, considerà, encara que posà fil a l'agulla en el pla d'operacions, precipitada la decisió del seu sobirà.⁽¹⁵⁾ El fet que allò que es podria definir dins el lèxic polític actual com de *falcó* talli les ales d'un monarca anomenat *El Prudent*, aporta a la qüestió un matís contradictori i irònic a la vegada.

UNA QÜESTIÓ COL-LATERAL DINS EL DEBAT ROSINC: EL CRITERI DE CALVI

Una dècada va haver de passar perquè la qüestió matèria d'aquest estudi tornés a ser abordada tècnicament. La mort de Pizaño el 1550 va fer que l'enginyer milanès Giovanni Battista Calvi el substituís en les seves tasques. L'arribada de Calvi a Roses el 1552, procedent de Siena, on traçà de la seva ciutadella, significà assumir la definitiva conversió de la vila rosinca en una plaça forta, però amb un nou projecte de fortificació dissenyat per aquest enginyer llombard que va fer oblidar les dues opcions apuntades per Pizaño. La complexitat d'un projecte com el que dissenyà per Calvi per a Roses, així com la prioritització absoluta de recursos humans i materials, van tornar a fer de la qüestió de Cadaqués un afer secundari, sobre el qual no hi ha constància de moviment de l'aparell administratiu fins al novembre de 1553, més d'un any i mig després de l'arribada de Calvi. En aquest moment el capità Andreu de Biure, comandant del presidi de Roses, escrivia al príncep Felip en relació amb "lo de cadaquers [si] a V. Alteza le pareciere hazer algun fuerte por respecto a los dos puertos que ay alli seria bien antes de la partida del dicho Juan Bautista [Calvi] que V. Alteza le mandase... que lo mirase y dexase la traça que le parçeria que estaria bien". El suggeriment del tema de la fortificació de Cadaqués sembla que Biure l'expressa d'una manera com si el futur Felip II tingués elements previs per a entendre en aquest afer, aspecte que es pot documentar per dues raons complementàries: la seva estada a Cadaqués l'any 1548 i el fet que viatgés escoltat per l'estol d'Andrea Doria,

14. MALTBY, William S., *El Gran Duque de Alba. Un siglo de España Europa*, Madrid, Turner, 1985, pàgines 50 i següents.

15. *Ibidem*, capítol 9, monogràficament dedicat a la qüestió. Sobre la intensa relació epistolar entre el rei Prudent i el Gran Duc relativa a la invasió d'Anglaterra, vegeu PARKER, Geoffrey, *La Gran Estrategia de Felipe II*, Madrid, Alianza, 1998, pàgines 268 i següents.

que ben segurament va insistir en el seu criteri davant d'un poderós i absent personatge en el debat tingut cinc anys abans.⁽¹⁶⁾ Però tot i que Calvi entendrà directament en les obres de Roses fins a principis de gener de 1554, no sembla que s'apliqués en el projecte cadaquesenc. Un primer indicatiu quant a aquesta qüestió el trobem en el fet que la resposta a la carta de Biure –tot i que els papers de l'arxiu del presidi relatius a la qüestió s'han perdut–⁽¹⁷⁾ arribés amb tota seguretat després de gener de 1554, una vegada Calvi ja era fora de Roses. D'altra banda quan Calvi, que havia retardat la seva sortida per problemes de salut, deixà Roses, hi havia aspectes de molta més transcendència, com l'eixample de la Coromina, que encara no s'havien projectat.⁽¹⁸⁾ El contrast definitiu a aquesta creença es troba en el fet que durant l'any 1560 –quasi set anys després– la construcció d'aquesta fortificació va quedar subordinada a l'enderrocament del castell de la Trinitat, el qual “acabándose Rosas yo seria de parecer que se derrivase y se hiciere en Cadaques en medio de aquellos dos puertos”.⁽¹⁹⁾ L'assentament suggerit per Calvi coincideix al que proposà Pizaño entre la vila i Portlligat, amb la qual cosa sembla que tot i que Calvi tenia clar el concepte, aquest encara no tenia cara i ulls. Tot i això, hi ha un cert marge d'especulació sobre quina seria la definició que aquest enginyer llombard acabaria donant al projecte. El paral·lel més concret es troba al castell de Sant Felip, dissenyat per Calvi per a la defensa del port de Maó, en el qual precisament participà com a mestre major d'obres Rafel Coll, el responsable dels treballs de construcció dels baluards de Sant Joan i Santiago de Roses.⁽²⁰⁾ A partir d'aquesta experiència, Calvi amb tota seguretat fugí d'una solució tan heterodoxa, la qual senzillament avorria,⁽²¹⁾ com el front tenallat aplicat per Pizaño a castells costaners com els de la Trinitat de Roses o Sant Telm de Cotlliure,⁽²²⁾ amb una configuració més convencional de baluards amb flancs, una solució que Calvi presenta al castell menorquí.

16. KAMEN, Henry, *Felipe de España*, Barcelona, Círculo de Lectores, 1998, pàgina 76.

17. Un document de l'any 1784 el defineix com a “diminuto archivo” (*apud* BARRIS I RUSSET, Josep Maria, *L'origen i l'evolució de l'Arxiu Municipal de Roses*, Roses, Ajuntament, 1996, pàgina 34). Cal tenir una visió de l'arxiu militar rosinc com una unitat administrativa llunyana de la custòdia definitiva de la documentació, per la qual cosa la monarquia hispànica ideà l'arxiu del castell de Simancas. Per tant, cal descartar que molta de la documentació d'aquesta època fos destruïda durant el setge de 1645. Així, molts dels papers del presidi durant el segle XVI foren tramesos a Simancas a principis del segle XVII: aquesta fou la sort del llibre de l'obra de la plaça forta, que més correctament es podria qualificar de lligall en contra del seu títol. Va succeir el mateix amb bona part de la documentació econòmica referent a la paga del presidi. Tot i que la documentació històrica devia ser tramesa a Simancas, no sempre es va produir aquesta circumstància. Així alguns llibres del presidi del segle XVII són a l'Arxiu de Sant Josep de Girona. La feina de l'incombustible Jep Barris ha fet possible que una còpia en microfilm d'aquesta documentació sigui a l'abast dels investigadors a l'Arxiu Municipal de Roses.

18. DE LA FUENTE, *Les fortificacions...*, pàgina 133.

19. SOJO, pàgina 734. El document original en italià es localitza a l'Archivo General de Simanacas, Estado, lligall 124, sense foliar.

20. En relació amb l'actuació de Calvi i Rafel Coll a Menorca vegeu FORMALS, Francisco, *Castillo de San Felipe del puerto de Mahón*, Mahón, Museo Militar Regional de Menorca, 1996, pàgines 21-28. Sobre els treballs de Coll a Roses vegeu DE LA FUENTE, *Les fortificacions...*, pàgines 119 i 122.

21. *Ibidem*, pàgines 269-270.

22. En relació amb la Trinitat, *ibídem*, capítol 11. Respecte al castell de Cotlliure, SOJO, pàgines 587-592 i 736-737.

A partir del que s'ha exposat, seria un error identificar la reflexió de Calvi amb un replantejament del discurs estratègic de Doria. Aquesta possibilitat és una cortina de fum i no un argument de pes, i més si es considera l'especial i quasi clientelar relació entre aquest i el Gran Duc.⁽²³⁾ La projecció d'un castell a Cadaqués torna a ser una proposta sense un projecte concret i, al mateix temps, és una qüestió accessòria en el gran debat relatiu a la definició defensiva del port rosinc. Calvi fou un constant crític de Pizaño, un aspecte que també es pot apreciar clarament en el cas de Perpinyà.⁽²⁴⁾ A Roses imposarà el seu projecte de plaça forta i desacreditarà les anteriors idees de Pizaño. En aquest cas, segons Calvi, el tema de la desafortunada decisió de fortificar la Trinitat és una de les claus de què es valdrà per a qüestionar l'enginyer castellà.⁽²⁵⁾ Cal entendre que la idea de fortificar Cadaqués és més que un principi estratègic una positiva conseqüència del que seria l'enderrocament de la Trinitat: una vegada tirat a terra, s'hauria de construir el castell cadaquesenc que hauria d'haver estat guarnit –si la idea hagués tirat endavant– pels soldats de la Trinitat. A més a més, quan es comença a trobar documentat el tema del disseny per part de Calvi d'un castell a Cadaqués, una qüestió si més no contradictòria és que en les tenses negociacions amb el duc de Sogorb i comte d'Empúries, l'òptica dels oficials reials apunta més a la segregació de Roses del comtat emporità que cap una permuta total, com havia estat la idea originària, de la qual cosa es deriva que la fortificació de Cadaqués perdia empenya.⁽²⁶⁾

NOUS EMPLAÇAMENTS, NOVES TIPOLOGIES: LA TORRE DEL CAP DE CREUS

El llarg procés que fortificarà amb torres una part substancial de la marina del Principat té com a origen l'any 1560 i com primera referència escrita, el mateix document en què Calvi reflexiona sobre la construcció d'un castell a Cadaqués.⁽²⁷⁾ Per tal de definir el pla es partia d'una llista confeccionada a partir de les sol·licituds dels llocs costaners que l'enginyer transformarà en una espècie de preselecció sobre els emplaçaments idonis per fer les torres.⁽²⁸⁾

23. És un aspecte que arriba a la manifestació arquitectònica. Vegeu especialment DE LA FUENTE, Pablo, "Perpinyà, baluard de Catalunya: la ciutadella de Felip II", *L'Avenç*, en premsa.

24. DE LA FUENTE, Pablo, *La ciudad como problema militar: Perpiñán y los ingenieros de la monarquía española (ss. XVI-XVII)*, Madrid, Ministerio de Defensa, 1999, pàgines 43-44.

25. *Ídem*, *Les fortificacions...*, pàgines 87, 91 i 269-270. Fins i tot les crítiques de Calvi foren recolzades amb una densa argumentació històrica, un aspecte estudiat més recentement a BUSCATÓ, Lluís; & DE LA FUENTE, Pablo, "El ingeniero Calvi y la concepción de la Nueva Rhode: historia, arqueología e ingeniería militar en la Rosas renacentista", *Espacio, Tiempo y Forma. Historia del Arte*, en premsa.

26. DE LA FUENTE, *Les fortificacions...*, pàgina 41.

27. En relació amb el document *vide supra* nota 19. La qüestió de les torres és tractada a CÁMARA, *Fortificación y ciudad...*, pàgina 231, nota 133.

28. Aquest mateix document és el marc de les seleccions posteriors dels enginyers Jorge Setara i Jorge Fratin. Vegeu detalls a DE LA FUENTE, *Les fortificacions...*, pàgines 294-296. En relació amb Calvi com a projectista de la torre del Llobregat vegeu la nota anterior.

Una vegada duta a terme la selecció, Calvi devia dissenyar les torres, tal com havia fet anteriorment amb la torre que defensava la desembocadura del Llobregat, però tot i les inequívokes ordres que havia rebut, el seu delicat estat de salut el va portar a la mort, ocorreguda a Perpinyà el 1565, sense entendre ni en la selecció ni en el seu disseny.⁽²⁹⁾ La construcció de la torre del cap de Creus, una qüestió innovadora respecte a les idees de Pizaño i Calvi quant al litoral cadaquesenc, fou un tema sobre el qual durant el final de l'estiu de 1566 el virrei Diego Hurtado de Mendoza treballà. El rei Prudent confirmà al seu *alter ego* a Catalunya el 25 de setembre que “cuatro cartas vuestras havemos recebido” amb data 31 d'agost, 2 i 3 de setembre d'aquell any en què “nos embiais el apuntamiento que se ha tomado sobre la torre que se ha de hazer en Cap de Creus”. Des de la cort l'assumpte es valora “de tanta importancia [que] procurareis que se lleve adelante y concluya, de manera que se haga con brevedad dicha torre”.⁽³⁰⁾ Tot i les pressions reials, hauran de passar alguns anys perquè es realitzi. Així sembla que el mecanisme polític i econòmic que va permetre la construcció de la nova torre de cap del Creus parteix d'una concòrdia de l'any 1568 entre les universitats de Roses i Cadaqués, d'una banda i la Corona.⁽³¹⁾ Cal no oblidar que la Capitania General de Roses havia assolit, a partir del 1564, plenes competències en la defensa de la costa del comtat d'Empúries, sota la jurisdicció del qual estaven ambdues universitats.⁽³²⁾ Sembla que l'essència del pacte era que Cadaqués pagués la construcció de la torre del cap de Creus, mentre que Roses faria el mateix amb la de Norfeu. Precisament, el fet que Norfeu aparegués a les posteriors seleccions fetes per Setara i Fratrín durant la dècada dels vuitanta, i que la construcció d'aquesta torre s'inclogués dintre del procés de construcció de Creus són la prova irrefutable que aquest cap era un dels llocs inclosos a la preselecció. A canvi que els ens locals paguessin la despesa de construcció de la torre, el compromís de la Corona era guarnir-la amb soldats del presidi de Roses, cosa que en el cas de la torre del cap de Creus tenim documentada a partir del 1571.⁽³³⁾

La singularitat estratègica de cap de Creus no és un aspecte nou. Fins i tot tenim notícia d'una torre medieval precedent que en el moment d'encetar l'obra ja no hi existia.⁽³⁴⁾ A partir de l'estudi d'altres torres del litoral empordanès es veu que el benefici que revertí en la població de la marina emporda-

29. DE LA FUENTE, *Les fortificacions...*, pàgina 292.

30. Arxiu de la Corona d'Aragó, Cancelleria Reial, registre 4351, foli 41.

31. BADIA I HOMES, Joan, *L'arquitectura medieval de l'Empordà. II-B - L'Alt Empordà*, segona edició augmentada, Girona, Diputació, 1985, pàgines 240 i 546.

32. DE LA FUENTE, *Les fortificacions...*, pàgina 330.

33. Archivo General de Simancas, Guerra Antigua, lligall 75, foli 161. Confer PLA, Josep, *Cadaqués*, Barcelona, Destino, 1985, pàgines 57-58 i 85, on es defensa la construcció de la torre per part de la Universitat cadaquesenca després de la batalla de Lepanto (1571). Tot i que la dada de Simancas és inqüestionable –la construcció de la torre almenys és coetània– l'aportació historiogràfica d'aquest prohom de les lletres catalanes és fonamental, ja que les dades relatives al tema tractat sembla que les va extreure del fons patrimonial de la família Escofet, una documentació a la qual no he pogut accedir.

34. RAHOLA & RAHOLA, pàgina 552.

nesa fou la protecció de pesqueres i punts d'aiguada en les rutes navegació.⁽³⁵⁾ Respecte a la relació del cap de Creus amb el món de la pesca, si agafem les *ordinacions* de 1542, en aquesta península es localitzen un bon nombre de *cales* o pesqueres: Galladera, Portaló, Culip, Clavaguera, Fredosa, Jugadora i Bona.⁽³⁶⁾ Antoni de Campmany, a la seves famoses *Memòries*, recull que el virrei Hurtado de Mendoza acordà l'afer amb un ens que anomena Junta o Consell General de Mercaders.⁽³⁷⁾ Sense dubtar de l'existència d'algun tipus de base documental, la informació subministrada per aquest prohom de la Il·lustració és qüestionable: el nom de pila del virrei mencionat és Diego i no Fernando com l'anomena aquest autor;⁽³⁸⁾ a més, no hi ha cap evidència de l'existència d'una matrícula mercantil cadaquesenca a la qual Campmany al·ludeix. Si algun col·lectiu professional s'hi pot relacionar, tant pel que fa al desenvolupament del seu teixit associatiu com als interessos directes en l'afer, aquest és, sense cap mena de dubte, el dels pescadors.⁽³⁹⁾ La presència de corsaris en aquesta franja litoral fou un dels motius pels quals aquesta localitat va assumir el cost de l'obra. És important que no es quedi al pap que la resolució política de la construcció d'aquesta torre fou una complexa maniobra a tres bandes: la monarquia, que jugava en una relliscosa posició fora de la seva jurisdicció, i les universitats de Cadaqués i Roses. El virrei es comprometia a aportar l'enginyer que faria la traça i la guarnició de la torre una vegada construïda, mentre que els ens locals es farien càrrec de les despeses de construcció. Precisament, el fet que permet afirmar que Cadaqués, a més del destall d'obra, pagà l'artilleria que guarnia la torre, es pot deduir de la insistència dels oficials reials vers el cònsols rosincs perquè fessin el pagament de l'artilleria de la torre de Norfeu. Justifiquen aquest requeriment perquè aquest fet fou una pràctica estesa a les altres torres sota control operatiu de la Capitania de Roses.⁽⁴⁰⁾

Si bé hi ha elements similars als que justificaren la construcció d'altres torres, la del cap de Creus s'avança en els programes de fortificació amb aquests

35. DE LA FUENTE, pàgines 293 i següents.

36. RAHOLA I SASTRE, Josep, "Cadaqués en la Edad Media. Las 'Ordinacions de la Pesquera'", *Revista de Girona*, 38 (1967), 29-33, pàgina 30.

37. *Apud* RAHOLA & RAHOLA, pàgina 552.

38. Don Diego Hurtado de Mendoza y de la Cerda, príncep de Melito, duc de Francavilla i marquès d'Algesires fou virrei de Catalunya entre 1564 i 1571. El seu govern al Principat fou l'argument d'un dels ja clàssics de la historiografia catalana, tot i el seu enganyós títol: REGLÀ I CAMPISTOL, Joan, *Felip II i Catalunya*, Barcelona, Aedos, 1956.

39. La història d'aquest interessant col·lectiu cadaquesenc ha estat meritòriament tractada per Josep Rahola i Sastre, en un extens nombre de publicacions. A més de les citades explícitament en aquest treball, vegeu la relació que apareix a PADROSA I GORGOT, Inés; & GIL I TORT, Rosa Maria, *Bibliografia interdisciplinària de l'Alt Empordà*, Figueres, Consell Comarcal de l'Alt Empordà, 1996, volum I, pàgina 354.

40. Cal assenyalar que aquesta era una pràctica freqüent en tot el litoral mediterrani espanyol. Vegeu-ne exemples a CÁMARA, Alicia, "Las torres del litoral en el reinado de Felipe II: una arquitectura para la defensa del territorio", *Espacio, tiempo y forma. Historia del Arte*, 3 (1990) 55-86; 4 (1991), 53-94. Tot i això, en el cas de Norfeu sembla que la Universitat rosinca no va arribar a fer cap d'aquestes despeses en virtut d'un capítol del privilegi atorgat a aquesta vila el 1599: vegeu DE LA FUENTE, *Les fortificacions...*, pàgina 298. Sobre l'artellament d'aquestes fortificacions, *ibídem*, pàgines 301-302.

elements de la costa catalana que es desenvoluparen després de les Corts de Montsó de 1585. Ja s'ha pogut apreciar l'expeditiva manera amb què el rei Prudent ordenava al seu virrei que posés fil a l'agulla en aquest afer, per la qual cosa cal veure-hi algun tipus d'element més enllà dels apuntats fins aquest moment. És significatiu que, en el microcosmos mariner cadaquesenc, Creus hagi estat una espècie de fita que ha dividit tradicionalment *Sa Mar d'Avall* entre Cadaqués i aquest cap, on la navegació és més resguardada, i a partir d'aquí *Sa Mar d'Amunt*, el qual és descrit pel proverbial Josep Pla com acarat "a nord i a mestral i hom té, enfront de la immensitat del Golf del Lleó i un litoral totalment obert, una estranya sensació de desemparament".⁽⁴¹⁾ Una lectura més prosaica d'aquestes encisadores paraules permet valorar la capacitat estratègica de Creus. La torre construïda actuà com una estació avançada del sistema defensiu rosinc. Durant l'exposició sobre els diferents discursos estratègics ha quedat palesa la recerca d'una projecció vers la boca del Roine i la costa lligur. Creus controla una àrea crítica dins d'aquesta ruta de navegació que, fins i tot a mitjan del segle XIX, justificà la construcció d'un far en el mateix emplaçament que la torre.⁽⁴²⁾ La finalitat de la torre també respon a una missió defensiva més enllà, fins i tot, de la protecció de la pesca: controlar l'aixopluc per a les naus després d'una travessia problemàtica. Les campanyes d'excavacions subaquàtiques a cala Culip, un fondejador relativament emparat de tramuntana i amb una font d'aigua dolça, documenten aquest aspecte.⁽⁴³⁾ El fet que aquesta cala fou del tot dominada avantatjosament per l'artilleria de la torre planteja la qüestió següent: hi ha una relació entre l'eficàcia defensiva de la torre i l'absència de derelictes coetanis que es poguessin identificar amb embarcacions hostils? Aquest tema per ara és irresoluble, encara que com a dada significativa cal valorar que cap dels sis derelictes fins avui documentats a cala Culip tenen una cronologia associable a la vida operacional d'aquesta fortificació. Dissortadament, es pot fer una doble lectura: positiva, a partir del fet relacionat amb la capacitat de dissuasió de la torre; i negativa, atesa l'absència de fonts documentals i arqueològiques que corroborin l'enfosament d'una embarcació per part del foc dels sistemes d'armes de la torre.

Tot i que no hi ha una prova documental directa, es poden trobar indicis suficients per a atorgar l'autoria del projecte de la torre del cap de Creus a l'enginyer i cosmògraf llombard Jorge Setara, que substituirà Calvi en els treballs de la ciutadella de Perpinyà.⁽⁴⁴⁾ Tot i que aquesta serà la principal activitat de Setara, que fins i tot era pagat amb fons del presidi perpinyanès i no per la Pagadoria General d'Artilleria com la resta d'enginyers, hi ha proves d'al-

41. RAHOLA I SASTRE, Josep, "Cadaqués en la Edad Media. Las 'Ordenacions de la Pesquera'", *Revista de Gerona*, 54 (1971), 29-43, pàgina 40. Aquest article és la continuació de l'homònim citat a la nota 36. La cita literària és extreta de Pla, Josep, *Tres Gües. La Costa Brava. Menorca i Eivissa. Catalunya*, Barcelona, Destino, 1976, pàgina 311.

42. RAHOLA & RAHOLA, pàgines 482-486 i 553.

43. Prou indicatives sobre aquest punt són les conclusions sobre la ruta i les circumstàncies d'enfonsament del derelict d'època antiga *Culip IV*. Vegeu la hipòtesi formulada per NIETO PRIETO, Javier; & al., *Excavacions arqueològiques subaquàtiques a cala Culip (I)*, Girona, Centre d'Investigacions Arqueològiques, 1989, pàgines 23-26 i 235.

44. DE LA FUENTE, *La ciudad...*, pàgina 59.

tres comissions fora de Perpinyà realitzades per aquest enginyer al final dels seixanta i principis dels setanta.⁽⁴⁵⁾ Diferents matisos fan palès que l'arribada de Setara significà un canvi radical en l'enfocament defensiu relatiu al litoral cadaquesenc. Primerament, hi ha una clara redefinició tipològica: mentre que Pizaño i Calvi apunten cap a castells –tot i el dur debat respecte a la qüestió (*vide supra*)– l'opció de Setara apunta vers estructures més senzilles com torres artilleres. Hi ha un debat tipològic rupturista? La resposta és, paradoxalment, no. En el cas de Pizaño potser és una qüestió de més difícil solució, ateses les seves idees heterodoxes ja que els seus castells tenallats són definits com a *torres*,⁽⁴⁶⁾ però pel que fa a Calvi, l'erecció sistemàtica de torres a la costa catalana és un afer que, com s'ha vist, cuejava durant la seva actuació, tot i que el seu decés va impedir que s'ocupés d'aquest assumpte. A més a més, un aspecte que documenta que Calvi també utilitzà com a recurs aquestes torres és el fet que dissenyà bon nombre d'aquests elements per a la defensa de l'illa d'Eivissa.⁽⁴⁷⁾ Si Calvi traçà torres –cosa per la qual no va optar a Cadaqués–, també Setara, al contrari que a Creus, utilitzà sistemes més complexos com a recurs de defensa costanera, un aspecte previst a la punta de l'Alvet als Alfacs, on dissenyà una fortificació amb similituds a la traçada per Calvi a Maó.⁽⁴⁸⁾ Atès que ambdós enginyers llombards utilitzen les mateixes eines, el que es pot observar és una diferència d'enfocament en el problema, situació que també es dona a la ciutadella de Perpinyà.⁽⁴⁹⁾ En aquest cas queda palesa pel fet que durant la dècada dels vuitanta Setara proposa una torre al mateix emplaçament pel qual Calvi havia pensat en una fortificació baluardada més sofisticada (*vide infra*). El fet que la torre del cap de Creus, juntament amb les torres de la muralla cadaquesenca, fos volada per les tropes franceses a mitjan de la dècada dels vuitanta del segle XVII, el reaprofitament dels materials per a la construcció d'un far a mitjan segle XIX i la inexistència de documentació gràfica prou precisa per un detallat estudi tipològic no proporciona massa joc per entrar dins l'anàlisi de l'obra de fortificació, excepte per confirmar l'existència d'una torre exempta.⁽⁵⁰⁾ Si s'assumeix que la torre de

45. Archivo Histórico Militar, Colección Aparici, tom VII, foli 216.

46. Aquesta és una qüestió decididament enrevessada, ja que tant la Trinitat de Roses com Sant Telm de Cotlliure parteixen d'una torre medieval preexistent. En el cas rosinc aquesta serà destruïda dins del procés de la nova construcció, mentre que a Cotlliure quedarà com a cavaller de la nova fortificació (*vide supra* nota 22). Tot i això, en una instrucció que Pizaño rebrà el 1543 se li ordenà que tracés una torre al port de l'Escala, cosa que, atesa la màniga ampla que el duc d'Alba donarà a l'enginyer castellà en aquest tipus de qüestions, no significa que Pizaño no optés novament, en el cas que hagués posat fil a la agulla quant a aquest tema, per les seves heterodoxes i complexes estructures tenallades. Sobre aquest últim punt, vegeu detalls a DE LA FUENTE, *Les fortificacions...*, pàgina 293.

47. POSADAS LÓPEZ, Fernando J., *Las murallas de Ibiza*, Ibiza, Ibosim, 1989, pàgina 121.

48. En relació amb l'actuació de Setara al Alfacs, CÁMARA, "Las torres... (y II)", pàgines 75 i següents.

49. DE LA FUENTE, *La ciudad...*, pàgines 59-60.

50. Archives Departementales des Pyrenées-Orientales, Sèrie C, Intendance du Roussillon, registre 300, sense foliar. El citat document és una relació, entre papers de 1685 a 1687, de la despesa de pólvora feta per volar, entre d'altres, la "Tour de Cap de Creau". Aquesta cronologia enllaçaria amb les dates de l'ocupació francesa durant l'anomenada Guerra de Luxemburg i rectifica la hipòtesi parcialment ben encaminada de BADIA, pàgina 546, que la situa a la Guerra de Successió. En relació amb la campanya de 1684 a l'Empordà vegeu GIFRE I RIBAS, Pere & al., *Història de l'Alt Empordà*, Girona, Diputació, 2000, pàgines 394-395.

Creus era un element activador del sistema defensiu rosinc, cal apreciar que en el moment de dissenyar-la i construir-la, les possibilitats de comunicació directa sonora o visual amb la fortalesa més propera, que amb indulgència –per la qüestió de la ja citada concòrdia a tres bandes tot i el retard de més de tres dècades per construir-la respecte a Creus (*vide supra*)– pot situar-se a Norfeu, són nul·les. Per això, l'enginyer projectista, atesa l'aïllada situació, va poder donar alguna solució arquitectònica al problema. És el moment de recordar com als virregnats itàlics es van projectar torres amb cavallerissa a dins per a tal fi, tot i que aquest en cas aquesta afirmació és una especulació gratuïta. Els requeriments d'informació de l'acció de resposta, no solament devien atendre una ràpida activació de l'alerta –que ha deixat en el llenguatge l'expressió *moros a la costa!*–, sinó també la transmissió de detallats informes per tal que el comandament rosinc pogués fer una avaluació de l'amenaça. Cal suposar, doncs, que en una situació de risc, la disposició del sistema defensiu, basat principalment en les obres de fortificació, es completava amb el desplegament de patrulles i posicions, a fi i efecte de densificar la cobertura sobre el territori. Hi ha evidències que mostren que tot i que no es va arribar a fer una torre a la punta Falconera (*vide infra*), era un lloc esporàdicament defensat.⁽⁵¹⁾ Dins d'aquest concepte mòbil de reacció, no és d'estranyar que en 1553, davant l'amenaça d'un estol turc, el virrei marquès d'Aguililar pensí en enviar “alguna dessas compañías de cavallos y gente con que reforçar la guardia de Rossas”.⁽⁵²⁾ D'altra banda, a més de les disposicions legals ja citades, hi ha dades al·lisonadores que demostren el control de la Capitania General de Roses respecte a la defensa de la costa del comtat d'Empúries. A més d'un important parc artiller, a Roses, segons una relació de 1571, s'emmagatzemaven 700 arquebussos, 104 mosquets i 1.200 piques. Tot i els problemes del manteniment del material, hi ha armes suficients per equipar... deu vegades el presidi al complet! Aquest aspecte documenta com les tropes reials solament eren l'esquelet d'un cos defensiu encarnat bàsicament per la crida de la host comtal, la qual era armada i controlada operacionalment pel comandament reial.⁽⁵³⁾ Fins i tot cal preveure que aquesta força heterogènia es complementés amb altres tipus de milícies forànies. Si es fa una generosa apreciació dels 1.531 focs del comtat emporità transformant-los en 7.655 habitants i s'aplica una taxa de servei militar entorn al 10%, no

51. Arxiu Municipal de Roses, Llibre d'actes 1867-73, acta d'1-11-1873. Agraïxo sincerament a Lluís Buscató que m'hagi fet adonar de la importància d'aquest document en el qual es parla de l'existència d'un canó “que abandonado existe de tiempo inmemorial en el monte de este término municipal llamado Falconera”. A similars conclusions, però en el cas menorquí, arriba FORMALS, Francisco, *Torres de defensa y atalayas de Menorca*, Mahón, Museo Militar de Menorca, 1989, pàgines 10-12.

52. Archivo General de Simancas, Guerra Antigua, lligall 51, foli 42.

53. L'aportació del reforçament del presidi amb la host comtal ha estat exposat a DE LA FUENTE, *Les fortificacions...*, pàgina 339, a partir de les dades del Dietari de Pujades. El parc artiller rosinc ha estat estudiat parcialment a DE LA FUENTE, Pablo, “Els canons Löffler rosincs”, *Annals de l'Institut d'Estudis Empordanesos*, 33 (2000), 117-125. En relació amb els problemes del manteniment del material i el seu deteriorament vegeu *idem*, *Les fortificacions...*, pàgines 135 i següents, i “Els canons”, pàgina 123. Les dades sobre l'armament lleuger estan extretes de l'Archivo General de Simancas, Guerra Antigua, lligall 75, foli 161.

deixa de ser colpidor que la força conjunta entre les tropes reials i comtals no arribi ben bé al miler d'homes, quan s'aprecia que l'arsenal rosinc tenia capacitat per armar exactament al doble.⁽⁵⁴⁾ Per això, la previsió relativa a la capacitat de resposta local davant d'una amenaça anava més enllà dels límits del comtat emporità. A Cadaqués, per privilegi, el sometent tenia com a missió exclusiva la defensa del terme.⁽⁵⁵⁾ A partir del pressupòsit demogràfic i la seva potencialitat militar, es pot arribar a la conclusió que la força d'autodefensa local amb prou feines arribava a la cinquantena d'efectius. Aquest trist panorama es completava amb una obsoleta muralla urbana.⁽⁵⁶⁾ Per això, la ràpida mobilització i l'adequada canalització de tropes de reserva era una de les bases de l'eficàcia de la resposta defensiva. Precisament, la clau del saqueig turc de 1543, anterior a la construcció de defenses modernes a la costa i a l'a-cantonament de tropes reials al comtat, fou a causa de la caòtica campanya duta a terme per un exèrcit emporità mal dirigit, pitjor entrenat i escassament armat i equipat.⁽⁵⁷⁾ L'anàlisi de les informacions relatives a l'actuació de Llätzer d'Escofet, comandant de la host cadaquesenca durant els anys setanta i vuitanta, és ben il·lustrativa. El 1581, 1584 i 1587 corsaris nord-africans desembarcaren i intentaren prendre infructuosament a l'assalt la vila de Cadaqués.⁽⁵⁸⁾ De totes, l'acció més seriosa fou la de 1584 quan des de vint-i-dues embarcacions desembarcaren dos mil moros. El fet que dins les tropes de socors participessin contingents tant de la host del comtat de Peralada com de la milícia urbana figuerenca és la constatació positiva de les idees exposades. Al llarg d'aquest període, l'artilleria de la torre de Creus entrarà en acció en nombrosos incidents de foc contra naus corsàries.⁽⁵⁹⁾ Un aspecte interessantíssim rau en el fet que el tinent de la torre del cap de Creus en l'any 1594, Joan Rahola, aparegui a la documentació local com a soldat i pagès,⁽⁶⁰⁾ cosa que aporta una clara idea sobre l'essència dels recursos humans a les ordres de la Capitania General de Roses. Sota la mateixa condició de militars però, entre un veterà del Tercio Viejo de Lombardía –considerat el millor regiment d'infanteria d'Europa–⁽⁶¹⁾ fet a foc i sang en diferents escenaris i campanyes,

54. Estimació feta a partir del fogatge de 1553. Vegeu IGLÉSIES, Josep, *El fogatge de 1553. Estudi i transcripció*, Barcelona, Fundació Salvador Vives Casajuana, 1979, pàgines 31-32 i 83. El criteri de mobilització militar entorn d'un sostre del 10% apareix a SIMON TARRÉS, Antoni; & ESPINO LÓPEZ, Antonio, "Les institucions i formes d'organització militar catalanes abans de la Guerra del Segadors", *Pedralbes. Revista d'Història Moderna*, 13-I (1993), 143-50, pàgina 148. Tot i que centrat en el segle XVII, cal significar com a exemplar sobre aquest tema el treball de GÜELL I JUNKERT, Manel, "Lleves i demografia. Un camí inescrutable. Proposta per a una teoria sobre el nombre de veïns aptes per a les armes com a aproximació quantitativa poblacional (Camp de Tarragona, segle XVII)", *Historia et Documenta. Revista de divulgació històrica i dels fons documentals de l'Arxiu Històric Comarcal. Valls (Alt Camp)*, 2 (1995), 67-81, pàgines 71 i següents.

55. RAHOLA & RAHOLA, pàgina 42.

56. BADIA, pàgina 546.

57. SOJO, pàgines 372 i següents.

58. Les dades són fruit de PLA, *Cadaqués*, pàgina 57. Vegeu també RAHOLA & RAHOLA, pàgina 172.

59. Interessants relacions sobre despeses de municions a l'Archivo General de Simancas, Contaduría Mayor de Cuentas, lligall 3/1354, sense foliar.

60. RAHOLA SASTRE, Josep, "La torre del Cap de Creus. Anecdolari Històric Cadaquesenc", *Empordà Federal*, 6 (1987), 28-9, pàgina 28.

61. PARKER, Geoffrey, *El ejército de Flandes y el Camino Español, 1567-1659. La logística de la victoria y derrota de España en las guerras de los Países Bajos*, Madrid, Alianza, 2000, pàgina 265.

L'ÚLTIMA OPORTUNITAT : EL *DONATIU* DE LES CORTS DE 1585.

Tot i les construccions, com és el cas que s'ha estudiat, el tema de les torres costaneres quedava lluny d'una actuació ben coordinada des del punt de vista estratègic, polític i financer, fins que a mitjan de la dècada dels vuitanta la qüestió es va redreçar durant les Corts celebrades a Montsó el 1585, en què el tema de l'amenaça de corsarisme nord-africà sobre el litoral català fou protagonista. Deixant de banda les infraestructures del que es pot qualificar com la gran estratègia de la monarquia, com el port de Roses o les drassanes barcelonines, vital per a l'esforç defensiu global de l'imperi hispànic i el paper que també podrien aportar a la defensa d'àrea, segons un judici personal, la part del lleó de la defensa de les aigües i costes catalanes contra el corsarisme no havia de radicar fonamentalment en un programa de construcció de torres a fi i efecte de defensar petits ports, zones de pesca o punts d'aiguada, una mesura d'estricta defensa puntual, sinó en un concepte molt més ambiciós i global, que plantegés com a principal element dissuasiu un domini naval per contrarestar les ràtzies corsàries que assolaven les poblacions de la costa catalana. Les pressions de les poblacions de la marina sobre el virrei amb relació al tema de les torres eren quasi constants, encara que atendre les nombroses sol·licituds cal considerar-ho un error. Vespasiano Gonzaga feia una sàvia reflexió exactament sobre la mateixa qüestió, però en el cas valencià. Afirmava irònicament que en comptes de torres “sería mejor hazer un muro continuado”, la qual cosa representava una dispersió de la resposta a l'amenaça.⁽⁶³⁾ Que aquesta resposta havia de tenir un enfocament prioritàriament naval ho il·lustra l'expeditiva acció de l'esquadra d'Álvaro de Bazán, *El Vell*, quan el 13 d'octubre de 1536 derrotà en aigües de Creus a un estol franco-otomà.⁽⁶⁴⁾ Una resposta d'aquest tipus, a més d'eficaç des del punt de vista defensiu, incrementava la sensació de seguretat a la franja costanera. Si, dins el marc d'una defensa integrada del territori, el problema naval és el protagonista, una qüestió que semblaria marginal, però que, ans al contrari, és fonamental, és el naixement durant aquest període d'un sentiment de nostàlgia vers el lideratge talassocràtic català d'antuvi. Un exemplar fil conductor d'aquest argument és la detecció d'aquest sentiment a la nissaga dels Montcada. Durant el regnat de Felip II es pot apreciar com el comte d'Aitona, distingit pel monarca amb el marquesat del seu llinatge, fou un dels protagonistes de la política mediterrània filipina. Fins i tot el paper naval d'aquesta família sobresurt del que es podria definir com a escenari dels tradicionals interessos marítics catalans, si apreciem la tasca destacada d'Hug de Montcada i Gralla, segon fill del marquès, com un dels comandants més combatius de la Gran Armada contra Anglaterra (1588), on liderà l'esquadra de galiasses. Els Montcada, vinculats tradicionalment amb l'almirallat de la Corona d'Aragó, es consideraven l'ànima d'aquest ressorgiment naval català, palesa fins i tot a

63. *Apud* CÁMARA, *Fortificación y ciudad...*, pàgina 72.

64. RAHOLA & RAHOLA, pàgina 535.

la tasca historiogràfica de Francesc de Montcada, tercer marquès i un dels homes forts del règim d'Olivares. La seva *Espedición de los catalanes y aragoneses contra turcos y griegos* publicada el 1623 és primordialment un panegíric d'un ancestre dels Montcada, l'almirall Roger de Llúria. Dins aquest rerefons, la ruptura de la Santa Lliga, l'àmplia coalició antitomana liderada per Espanya, i la concentració de l'esforç naval hispànic a l'Atlàntic motivat per les campanyes d'annexió de Portugal, la necessitat d'assegurar la carrera d'Índies o la creixent hostilitat amb Anglaterra, afeblí notòriament el poder naval al Mediterrani.⁽⁶⁵⁾ El resultat dels esdeveniments fou un gir centrífug de la política naval filipina. La important minva quantitativa de l'esquadra d'Espanya, responsable fins aquell moment de la defensa d'aquest litoral, va fer que la monarquia albirés la possibilitat de crear esquadres de galeres provincials a partir de la venda de les galeres fora de servei als ens provincials, els quals també es responsabilitzarien del manteniment de les tripulacions. En el cas català, fou una feixuga qüestió que ocupà les Corts de 1585 i que no se solucionà, tot i les nombroses represes de l'assumpte, durant el regnat del rei Prudent. Fou a partir de les Corts de 1599, ja durant l'època de Felip III, quan cristal·litzà la formació de l'esquadra de la Generalitat, unitat integrada per quatre galeres.⁽⁶⁶⁾ Dins del context nostàlgic exposat, la formació d'aquesta esquadra fou entesa com un renaixement d'una Armada *nacional*: amb aquesta emfàtica expressió cal entendre la mesura no tan sols com la recuperació d'una certa identitat naval, sinó com l'assumpció per part de Catalunya d'un rol un xic més protagonista a la política mediterrània, un paper que havien quasi assumit els genovesos, tradicionals enemics de la Catalunya talassocràtica.⁽⁶⁷⁾ Si la imperiosa necessitat de donar una resposta naval al problema del corsarisme no fou solucionada convenientment el 1585, almenys els braços votaren per un donatiu de cent mil lliures per a obres de fortificació, principalment destinat a l'erecció de torres costaneres. En el marc d'aquesta comissió, Jorge Setara novament s'ocuparà de la defensa del litoral cadaquesenc. A partir de la llista anteriorment citada, una de les seleccions de Setara serà Portlligat, tot i que el document és pobre en detalls.⁽⁶⁸⁾ La caiguda en desgràcia de Setara i que el també enginyer Jorge Fratrín tornés a encarregar-se de l'afer concreta la proposta.⁽⁶⁹⁾ Al litoral comprès entre Roses i Creus,

65. THOMPSON, pàgines 207-219.

66. Sobre el laberíntic procés d'estira-i-arronsa entre la monarquia i els braços des de 1585, vegeu QUI I FONTANALS, Mª José, "Las Cortes Catalanas de Felipe III. Barcelona 1599", tesina de llicenciatura inèdita, Universitat Autònoma de Barcelona, 1978, pàgines 58-63. Detalls sobre l'allistament de la galera capitana *Sant Jordi* i altres unitats a OLESA, volum I, pàgina 521, i GARCÍA SANZ, pàgina 393. Per a altres qüestions, entre elles els detalls sobre la calamitosa fi d'aquesta unitat, vegeu THOMPSON, pàgines 222-223.

67. Aquest sentiment regeneracionista del poder naval català apareix a THOMPSON, pàgina 222, nota 53 i també a ELLIOTT, John Huxtable, *La revolta catalana 1598-1640. Un estudi sobre la decadència d'Espanya*, Barcelona, Crítica, 1989, pàgina 46. L'animadversió del catalans pels genevesos, titllats per Pujades de *moros blancs*, ha estat també estudiat per Sir John Elliott, *ibidem*, pàgines 39-40.

68. Les relacions de Setara i Fratrín són a l'Archivo General de Simancas, Guerra Antigua, lligall 196, folis 47-48.

69. Sobre la caiguda en desgràcia de Setara vegeu DE LA FUENTE, *La ciudad...*, pàgines 61-62.

Fratín proposà la construcció de torres a Falconera, Norfeu i Portlligat, a més de dues més sobre la costa empordanesa més al nord.⁽⁷⁰⁾ L'emplaçament sobre el qual Setara i Fratin coincideixen, atès que actuen a partir d'una mateixa preselecció, és localitzat amb precisió gràcies a aquest últim: segons ell “al coll de port Lligat es menester [una] torre [que] guardara el puerto y cadaques” i que pressuposta en 3.000 lliures, 1.000 més que l'estimació de Setara. Aquest document porta a una conclusió diàfana: l'emplaçament és el mateix que Pizaño i Calvi havien estudiat dècades enrere, amb la diferència que en comptes de castells, el que es proposa és una torre.

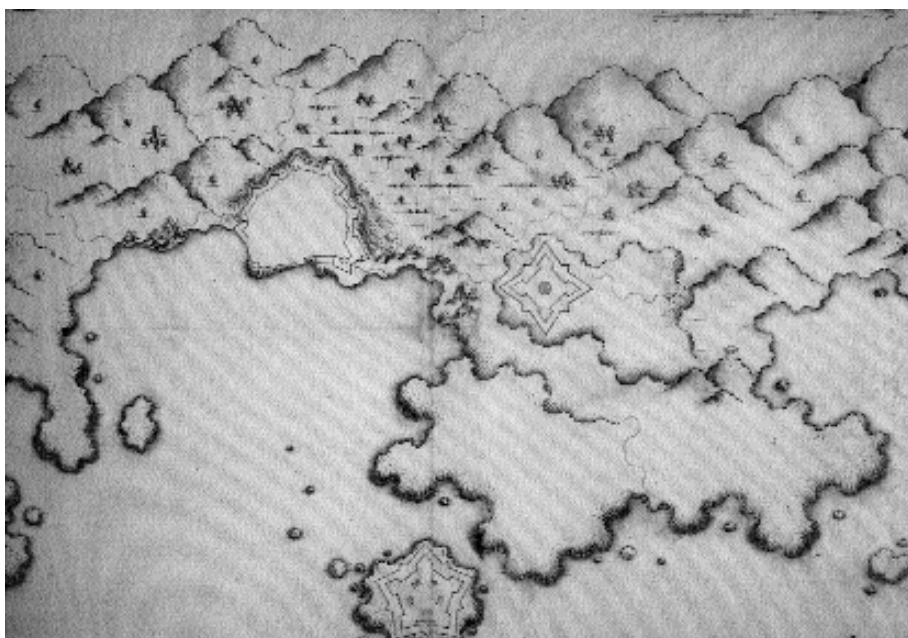
Tot i això, aquesta proposta quedarà en el mateix estat que les anteriors. Si l'obra de la ciutadella de Perpinyà és l'actuació que motivà un impressionat retall del programa de les torres costaneres, malgrat tot, en l'actuació sobre el litoral empordanès entre Roses i Creus els interessos rosincs prevaldran. L'especial tracte que la Universitat de Roses va rebre durant les Corts de 1599, amb la meritòria actuació del seu síndic, Onofre Pujol –saltant-se el vassallatge vers el comte d'Empúries atès que aquesta vila no tenia dret de representació a Corts–, en el tema de la construcció de la torre de Norfeu, és justificat com una compensació als inconvenients que la vila de Roses havia patit per l'allotjament del presidi.⁽⁷¹⁾ Tant és així que un altre dels beneficis que s'atorgaran a Roses fou que les casernes foren finalitzades amb fons del donatiu de 1585 destinats a la construcció de torres.

APÈNDIX

CADAQUÉS? QUAN? Existeix un pintoresc i enigmàtic plànol conservat a l'Arxiu de la Corona d'Aragó, amb el número 234 de la secció *Mapes i Plànols*, identificat des de fa anys per l'arxivera María Luz Rodríguez Olivares, facultativa d'aquest fons, amb la costa de Cadaqués. El document quedà incomplet, sense cap llegenda, la qual cosa en dificultà *a posteriori* la seva localització geogràfica, una circumstància del tot relacionada amb els nombrosos errors en la confecció de la traça. Un dels més importants, les inadequades proporcions entre les illes de s'Arenella i Portlligat, un aspecte cabdal en el tractament de la defensa costanera, indueix a sos-

70. La qüestió de Norfeu i Falconera i la complexitat de localització estudiada, les trobareu a DE LA FUENTE, *Les fortificacions...*, pàgines 294-296. En relació amb les altres dues propostes de Fratin, la primera és a “cap çervera” el qual s'ubica sense problemes entre “port bou y cala çervera”, la qual no ofereix cap discussió. La segona, més problemàtica, és situada “a la punta de la tavolera”, localització que és associable a la torre construïda a Sant Baldiri de Taballera. Sobre la torre de Taballera, vegeu la meritòria aportació de BADIA, pàgina 35. En aquesta brillant exposició, es recull un interessant document amb data 1558, extret de les *Noticias Históricas* de Montsalvatge, relatiu a la construcció d'aquesta torre. Segons la relació de Fratin, cal concloure que Montsalvatge va tenir un lapsus en la transcripció del document, ja que forçosament aquest és posterior a la selecció d'aquest enginyer. Tot i que no té data, cal situar-la entorn a 1586: primerament pel fet que Fratin és enviat a Catalunya com a càstig contra Setara (*vide supra* nota anterior), el qual havia informat ja sobre la qüestió de les torres el 1585. Un altre element és que el propi Fratin afirmi en el document que havia informat al comte de Miranda, virrei català fins al 1586. El fet que aquest enginyer informi sobre una sèrie d'obres a la ciutadella de Perpinyà durant l'any següent contribueix a situar cronològicament encara més la seva actuació. Sobre aquest últim punt vegeu DE LA FUENTE, *La ciudad...*, pàgina 60.

71. *Idem*, *Les fortificacions...*, pàgines 149 i 298-299.

3. El polèmic plànol de Cadaqués. Arxiu de la Corona d'Aragó, *Mapes i Plànols*, 234.

pitjar que s'ha produït una confusió. Algunes de les propostes tècniques freguen el disbarat, com projectar un castell amb un perímetre regular de cinc baluards a s'Arenella.

Un altre dels problemes que planteja el document és la seva datació, ja que si bé procedeix de *Consell d'Aragó*, no hi ha una referència precisa de la seva signatura. Tot i això, Rodríguez Olivares apuntà l'indici que aquest plànol, d'acord amb el context documental, fos del segle XVII.⁽⁷²⁾ Per contra, altres autors donen una datació divuitcentista al document.⁽⁷³⁾ Aquesta última conclusió és inacceptable. És simptomàtic que l'escala estigui en peus. Si el plànol fos del segle XVIII i l'hagués realitzat un enginyer militar, atès que és un projecte de fortificació, amb tota probabilitat utilitzaria la vara castellana o la toesa francesa, uns patrons de mesura sovintejades en la seva pràctica durant aquest període, i obviaria les mesures catalanes. Si aquest aspecte argumentalment és necessari però no suficient, el fet que en el plànol aparegui la muralla medieval cadaquensenca, la qual fou volada a mitjan la dècada dels vuitanta del segle XVII (*vide supra* nota 50), és un argument incontestable que enfonsa la proposta de datació vuitcentista. El plànol és relacionable, tot i que és un projecte desestimat, amb els treballs de modernització de la muralla urbana de Cadaqués duts a terme a inicis de la dècada dels vuitanta del segle XVII, cosa que

72. Vegeu la fitxa descriptiva d'aquest document a l'actualitzat catàleg inèdit d'aquesta secció: RODRÍGUEZ OLIVARES, Mª Luz, "Catálogo de Mapas y Planos del Archivo de la Corona de Aragón", Arxiu de la Corona d'Aragó, 2000, tom II, sense paginar.

73. CASTELLS LLAVANERA, Ramon; & al., *Ciutats de Girona. Catàleg de plànols de les Ciutats de Girona des del segle XVII al XX*, Girona, Col·legi d'Arquitectes, Diputació, 1994, pàgina 62.

comporta una forquilla cronològica força tancada i que dóna suport a l'opinió de Rodríguez-Olivares.⁽⁷⁴⁾ Si s'avalua la circumstància que les obres a la veïna Roses respongueren a idees i projectes del final dels anys trenta i principis dels quaranta d'aquest mateix segle, que provenen d'un refregit de propostes de reforma fetes per Setara i Fratrín al projecte original de Calvi,⁽⁷⁵⁾ cal plantejar el debat entorn a una possible influència d'idees cinccentistes no documentades, ja que cap de les propostes de Pizaño, Calvi, Fratrín i Setara s'ajusta ben bé al projecte. Hi ha indicis per defensar la idea d'un refregit adobat amb alguna idea nova, com seria la modernització de la muralla urbana cadaquesenca. La possibilitat del refregit és associable al fet que el tracista disposà d'algun tipus de document escrit que substanciava directament o indirectament la proposta de dos castells feta per Pizaño. L'indici que el document no tenia cap suport gràfic cal entendre-ho a partir de dues idees complementàries. Primerament, pel fet que Pizaño seguia una línia d'actuació molt heterodoxa en el disseny d'aquest tipus de fortificacions (*vide supra*); a més, el suport d'un plànol antic hagués estalviat al nostre tracista anònim localitzacions erràtiques com la que fa de la torre de cap de Creus o la fortificació de l'illa de s'Arenella, que confon amb la de Portlligat, i que és possible que a la vegada confongui la proposta de Pizaño de fortificar aquella àrea amb la fortificació de l'illa que proposa.

74. Archivo General de Simancas, Contaduría Mayor de Cuentas, lligall 3/3002, expedient 4.

75. DE LA FUENTE, *Les fortificacions...*, pàgines 154-155 i 189-190.